सम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादि तत्तदर्थे द्वन्द्वः । यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्व्वो-त्तरपदे पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणायां निरूढत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थ कर्म्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राचां वचनं तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् । साहित्यस्य हि बहुत्वेपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं तादृशनिरूढिरि-वेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं हतं साहित्यभक्त्या हस्त्यश्वं धनमित्यादेरयोग्यतायाः दुर्व्वारतापाताच्च नानार्थयोर्भेदान्वयस्या-व्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात् तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समा-हारपरिभाषा तु क्लीवलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगि तयैवोपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदिरावित्यादा-वितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वा-द्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति मीमांसकानाम्मतमप्यपास्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोश्च साहित्यं तदाश्र-यश्च धवद्वयादिकमपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्षणापक्षेऽपि धव-खदिरावित्यतो धवद्वयादिबोधस्य दुर्व्वारतापत्तेः अथ मिलितया विशे-ष्यतया धवखदिरधर्म्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं

तत्र न धवद्वयादेरितिवाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनासम्भ-
मात् तस्मात्तत्र नानाधर्म्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्धर्म्माव-
च्छिन्ने समुदितस्य पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं
साधाद्व ननु तादृशैकधर्म्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधा परधर्म्माव-
च्छिन्ने धवौ धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च बोधप्रसङ्ग इति
तन्त्वम्। घटघटेत्यादिकस्य घटपटसेत्यादिकस्य घटतट्टेत्यादि-
कस्य च क्रमिकनामसमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतु
त्वमतोऽन तादृङ्नामनिबद्धो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः अतएव समस्यमान
पदार्थयोस्तदवच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्व
सूचनाय चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिः प्राह। अतएव भेदगर्भसमुच्च-
यार्थकं च शब्दमन्तर्भाव्य धवश्चखदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते
वृद्धाः समुपादत्ते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थश्चकारद्वयं पीततत्पटयो
स्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वतत्पटत्वाद्योः
पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेदः सुवर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽ-
न्वेति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुवर्थद्वित्वादेस्तादृश
सम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थताकाङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्व
तत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव द्व्यणुकारम्भकसंयोग
नाशेभ्यः कार्य्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुवर्थैकत्वस्य
कार्य्यद्रव्ये ऽन्वयमभिधित्सुनाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति
गुणकिरणावल्यामभिहितम्। अतएव च प्राप्ताः स्वभ्रातरः
पत्न्याः स्वामिनोरेहदेवरौ इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनोभ्रातरौ
देहदेवरोभयपरवाच्या इत्यर्थः सुभूत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते। यदि
च घटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः प्रयोगः स्यात् पीतत्व
पटत्वोभयान्वयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः गुरु
घटत्वादेर्बोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुवर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादि

सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा गोदौ ग्रामहत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्वित्वम मिति वदन्ति। विद्यते विन्दति विवत्तीमामविट्स्वत्र विद्यत इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ताद्यर्थकतादृश-धातुत्वेनैव। कृष्णपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिश्च हरिश्चावित्य प्रयोगात् समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषोऽनुत्पत्तिसिद्धत्वेन हरिश्चा वित्यत्र श्रुतश्रुताभ्यामेव हरिपदाभ्यामुपस्थितयोर्गणाण्डुरयोर्बोधः हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुकृष्णयोरवगतिः अन्यथा हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तर संख्यागमकत्वं तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य लुप्तस्य हर्यादिपद-स्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्यादिपदं तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरिपदं विष्णुद्वयोः सिंहचयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रमस्यैव वा तत्र विग्रहस्थसुवर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमात्तथाविधद्वित्वमित्यान्तर्भावेन. द्वन्द्वस्यैवा साधुत्वादुक्तक्रमेणैकशेषेण युक्तः शलाकापरि हस्त्यश्वमित्यादौ व्यभि चारेणोक्तनियमस्यासम्भवात् एकत्वे चैकत्वानि चेतिविग्रहे च एक-त्वानीत्येकशेषस्य मुनित्रयावल्यामाचार्य्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात् तथापि पुंसा स्त्रियाः सारूप्ये इत्य-नुशिष्टे हंसीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय स्त्री पुंसयोर्बोधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्वपुंस्त्वहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणाया वा ग्रहादेव। यत्तु तत्र हंस पदमेव लक्षणया हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं पुवर्णेषु पुं स्त्वं हंसत्वाव्येति न तु हंसामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न तथासति स्त्री हंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथोभेदविरहेण द्वन्द्वासम्भवा देकशेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटत्वद्रव्यत्वादिनापि द्वन्द्वप्रसङ्गात्

हंसौ च हंसाचेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसयोः प्रामुख्य
रीत्यावगमः दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दरावित्य-
त्राप्यभेर्योर्बोधनस्थले पुंस्त्रियोस्त्वेव दुन्दुभिशब्दस्य शिष्टतया तद्वि-
ग्रहेऽवश्यमेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्य-
त्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयूनोर्बोधः वरटाहंसौ चक्रवाकसारसावि-
त्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदसाम्याभावान्नैकशेषः दम्पत्यर्थेन
प्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इतिविग्रहे
प्रामुख्यादिना ब्राह्मणभार्यापत्योरवगमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ द्वौ च
द्वे चेत्यत्र द्वौ उभौ चोभे चेत्यत्र उभौ त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च
विग्रहे त्रय इत्यादिरेकशेष इष्यत एव। ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु
स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य साम्येऽपि द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन
मेषाश्च मेष्यश्चेत्यर्थे मेषा इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषाणां वाचकं मेषपदं
प्रतिसन्धत्त एव बहुमेषाणामनेकमेषीणाञ्चावगमः। एवं महिषाश्च
महिष्यश्चेत्यर्थे महिषा इत्यत्रापि महिषपदं बहूनां महिषाणां
अजाश्च अजाश्चेत्यर्थे अजा इत्यत्र तु अजादेरग्राम्यत्वान्न पुंसो लुक्
परन्तु स्त्रियाः तथा गर्दभाश्च गर्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्दभा इत्यत्रापि खराणा-
मेकशफत्वात् बर्कराश्च बर्कर्यश्च इत्यर्थे बर्करा इत्यत्रापि तरुणार्थक-
त्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे
पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रति
सन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च
ज्येष्ठे मासि न चारयेदित्यादिकन्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च
मैत्रश्चेतिविग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुपि तावित्यत्रापि लुप्तं
मैत्रादिपदमनुसन्धत्त एव मैत्राद्यवगमः स च त्वञ्चेत्यादिविग्रहे च किं
चिदाश्रयत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्व्वस्यैव शेषोऽनुत्तरस्यैव वा त्यदादे-
र्लुकि युवामित्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः स च स

चैत्रमापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे सपूर्व्वामत्वितोपि तदादि त्यैतदा पठितएव तत्त्वानुमतुल्योऽसौ यद्यविद्यातिनिर्म्मवेत्यादौ तु न त्यदादिमत्त्वेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्यन्वयेन यथा तत्तत्तामसभूतभीतव इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेकाद्ययानां सरूपैकशेषस्य युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः कथ त्वचेत्यादिविग्रहेष किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्तस्यैव त्यदादेः लुंकि कार्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणान्मातुरवगमः तदन्तरतस्तु पितृपदे जनकत्वशरीरत्वेन वाच्यतया माता पित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु माता पितुर्द्वन्द्वे माता पितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगदर्शनादेकस्य पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुत्रवत्त्वादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्न रूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकांक्षं पितृपदं प्रसिद्धतरम् एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरावित्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्रूश्वशुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः।

द्वन्द्वं विभजते।

द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ।
एकान्यवचनाकांक्षाहानोपादानतश्च तौ।

अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैकवचनान्यसुबाकांक्षाविहीनः समाहारः तथाविधसुबाकांक्षश्चेतरेतरः पाणिपादं कृष्णश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनामन्वयमतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवचनादिः पदिकान्दिखिदेर्द्वादित्यादौ तु पदिकाभ्यां सहितः खिदिरिति विग्रहे मध्यपदलोपी कर्म्मधारयो यथा शाकप्रतिथाणैरितिमणिग्रन्थादौ।

उभयपदसमासं लक्षयति।

यदुत्तरपदं नामानुत्तरं पदबोधकम्।

धातुजन्यमुपपदसमासः स तदन्तकः ।

धातुजन्मा निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत् यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्यपदकः समासः उपपदसंज्ञकः कुम्भकारः क्षीरपायीत्यादिके तूपपदसमासे धातुजन्मा निष्पन्नं कर्माद्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सत् न कर्मादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्पुरुषे निभादिपदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुजन्मा निष्पन्नमिति तद्व्युदासः ।

विभजते ।

कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः ।
कर्मकर्त्राद्युपपदभेदाद्बहुविधस्त्वसौ ।

कारकेषूत्तानशयः पूर्व्वसर इत्यादावुत्तानादिः कर्त्ता कुम्भकारः सौवीरपायीत्यादौ कर्म्म कच्छपः पार्श्वशय इत्यादौ करणं उदकात् वहभ्रट् इत्यादावपादानं खशयः कुचरः" इत्यादावधिकरणमुपपदं सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यसावनेकविध एव न तु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विध एव,न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूर्य्यम्पश्याप्युक्तसमासः परन्त्वव्ययपदस्येव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोधने व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति ।

यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।
तद्द्वयं तत्क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते ।

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं पञ्चगुणो [illegible]त्यादौ दाक्षिरित्यादौ व्याप्यकमेव तद्धितान्ते नास्ति तथापि यादृशं नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्वीविशिष्टं सद्यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्वीविशिष्टं तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्त

नामेत्यर्थः पर्यविवरामित्यादिषन्तु नामैव च प्रायेण तु कविवाक्य तस्यापि पाठ्यत्वे यः शब्दव्युत्पत्तिं यथेतिपठनीयं टावादेरपि तद्विध-लोपसमादजाद्यतष्टाबित्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।

कृदन्तं नाम लक्षयति ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् स्याद्यादृशं भवेत् ।
तद्धातूत्तरगं तत् स्यात् कृदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्स्यतो निश्चयः कारणं तद्धातूत्तरगं तत्स्यादेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम यथा पाचकपाठकमानादि तद्धि धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्त्तृत्वादान्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्व्वीकत्वेन निश्चीयमानं हेतुः नैवं गन्त्यामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थनिष्ठसाधनत्वादिकं बोधयदपि तव्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावप्रत्ययानामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रूढ्योगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्त्वा सम्प्रति शब्दसंस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।
शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते ।

स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटी तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगाहनयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाश्च प्रयोजनञ्चेदं पदसंस्कारकोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसम्भवः तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन ङीबादिप्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेर्मादिरिति दुन्दुभी सुखं इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य चाभोगश्चायं दुन्दुभि

रिदं सुवर्णमित्यादितोऽन्यस्याप्रतीतिरपि तथापरिमितवर्णादेश्चावगमः। यत्र च सम्पदादिशब्दे स्त्रीत्वक्लीबत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य विशेष स्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्ष शोभनादिपदे एवास्ति विशेषणपदानां विशेष्यपदवल्लिङ्गग्राहित्वस्य विनाबाधकं नियमात्। यत्तु तटादिकं शब्दमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं तन्न युक्तं तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्म्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृश पदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योग्यादिमत्त्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि प्राप्नुयाद्दायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि सुप्तासुप्ताभ्यां सुभ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि भुञ्जीत इत्यादौ कर्म्मत्वादेरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात् स्यादेवेति चेत् संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचयेः रोचयेस्तदपि प्रत्ययानान्तदर्थव्यञ्जकता मात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादि वाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्ययानामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवचत्वात् अस्तु वा न प्राणि प्राप्नुयाद्दायमित्यादौ प्राण्यादिमात्रबोधकस्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसकप्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः।

पञ्चभिर्भाष्याद्युक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति।

एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम्।

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं विंशत्यादिकं सार्थक

आख्यातस्तु भूतत्वप्रभृतिवाचिनां क्रियाविशेषणानां यथायथं चिनुयाद्बालोऽन्यपरस्परादिकस्य सुपामेकवचनमात्रेण साधुत्वं अत्र तथा नाम्भवन्ति दाराश्चीत्यादौ च भवितव्यानामित्यस्य प्रामाण्या-मित्यर्थः । उभयपदं द्विपदं युष्मदस्मत्पदं सर्वे येऽस्मिन्पदं भूयांसो रोदस्यादिपदं ग्रामे ओऽस्मच्च द्विवचनमात्रेण प्राकृभूतिकं च चतुरादिकपदं कतिपयश्च बहुवचनेनैव उभयपदमेकवचनबहुवच-नाभ्यामेव घटपटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः । यथा चैतत्तथाग्रे प्रतिपादयिष्यामः ।

नामधातुभेदात् प्रकृतेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्र सामान्यतो विशेषतश्च नाम निरूप्यावसरसङ्गत्या धातुं निरूपयति ।

बोध्यस्वार्थस्य स्वोत्तरस्थतदर्थे बोधनक्षमः ।

स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः ।

यः शब्दः स्वोत्तरस्थः प्रत्ययोऽर्थे स्वोपस्थाप्यस्य तादृशार्थस्या-न्वयबोधं प्रति समर्थः, स तादृशार्थो धातुरुच्यते । यद्यपि पचा-दयोऽपि शब्दाः पचिर्दिभादिनामनिविष्टाः स्वोत्तरतदर्थे कर्मादि स्वोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादीनामन्वयधियं प्रति प्रभवो नतान्ये चटाद्याः । तथायं भूवाधातुः सौत्रः प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविधः ।

सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयबोधाक्षमत्वेन धातुं लक्षयति ।

यः सुबर्थे निजार्थस्य स्वान्ते तद्धितनं विना ।

तादृशस्यान्वयधीहेतुः स वा धातुस्तदर्थकः ।

यः शब्दः स्वान्ते तद्धितनं विना सुबर्थे तादृशस्य निजार्थस्या-न्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः पाचकं कुरु सम्पद् पचेत्यादौ चि यथादिको धातुः स्वोत्तरस्य आख्यातः प्रतिसम्बन्ध-दर्शकत्वेन सुबर्थकर्मत्वादेः स्वार्थस्य अन्वयादिस्मयबोधमावश्यके अ

त्वन्यथा स्वरूपस्य घञाद्यग्राह्यत्वेन तत्र धात्वर्थस्यान्वयायोगादिति प्राञ्चः।

धातोर्विधात्रयं लक्षयति।

मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ सौत्रः सूत्रैकदर्शितः।
योगलभ्यार्थकोधातुः प्रत्ययान्तः प्रकीर्त्तितः।

गणोक्तो गणपठितः पचभूप्रभृतिः सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः स्कम्भुस्तुम्भुप्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थस्यबोधकः पाचिपिपठिषादिः तितिक्षादिरपि समर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावेण यौगिकएव श्विन्दोलान्दोलादेर्लौकिकस्यापि सत्वाच्चतुर्विधएव धातुरिति वोपदेवः। सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यपरमतोलौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये।

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवत्यतस्तदपि निर्व्वक्ति।

योयत्पदार्थकर्त्तृत्वे यादृक्स्वार्थस्य बोधकः।
स तत्पदी भवेद्धातुस्तादृशस्वार्थबोधने।*

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्त्तृत्वेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी गमभूप्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थएव कर्त्तृत्वेऽन्वयं प्रति प्रभवः सत्यपि योग्यतादिग्रहे चैत्रोगच्छति भवति इत्यादितइव गच्छते भवते प्रभृतिभ्योगतिकर्त्तृत्वाद्यप्रतीतेः सङ्गच्छते भवते इत्यादितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्त्तृत्वावगमात्तादृशार्थे च्यात्मनेपदिनएव ते यजति करोतीत्यादित इव यजते कुरुते इत्यादितोऽपि यागादिकर्त्तृत्वस्यावगतेर्यागाद्यर्थे यजिकृञादिरुभयपदी। तदुक्तमभियुक्तैः पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरित्ञित्ख्यन्तधातवः। सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत् पदिनोमताः। क्यङ्यङन्ताङानुबन्धा रुचाद्याश्चात्मनेपदेः। परे परस्मैपदिनोनित्यं कर्त्तरि धातवः। स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा यजपचाद्याः ञितोञानुबन्धाः कृञ्सुञादयो ण्यन्ताश्च

भाविप्रभृतयः कर्त्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः सनन्तास्तु स्वप्रकृतिपदभाजस्तेन बुभूषते विवर्द्धिषति इत्यादिकोन प्रयोगः। स्वदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयो रात्मनेपदित्वमेव अत उक्तं प्रायश इति कण्डन्ता हंसायाद्याः यङन्ता बेभूयाद्याः ङानुबन्धाः शीङाद्याः रुचादिगणश्च कर्त्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव साकाङ्क्षाः परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्व्विधइति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधा दर्शयति।

विभक्तिश्चैव धात्वंशस्तद्धितः कृदितिक्रमात्।
चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः कादिभिः पञ्चधाथवा।

धात्वंशः सन्क्यचादिः। वत्सकोऽश्वकइत्यादौ दयाकुत्साद्यर्थकस्य कादेः अजा आर्य्यजी श्वश्रूरित्यादौ स्त्रीत्वाद्यर्थकटाबादेश्च तद्धित त्वोपगमे चतुर्विधएव प्रत्ययस्तदनुपगमे तु पञ्चविध एव अतएवाश्वक भार्य्यइत्यादौ पुंवद्भावस्तद्धितकृतोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवमोप गवइत्यादाविव पट्वीत्यादौ गौत्वादिरिति कालापाः।

प्रत्ययेषु विभक्तिं लक्षयति विभजते च।

संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः।
सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङौ चेति भेदतः।

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा विभक्तिः सुप्तिङइति भेदतो द्विविधा एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः प्रत्ययश्च त्वआदिर्न संख्याशक्त इति तयोर्व्युदासः।

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे प्रमाणं तदान्यथा निर्व्वक्ति।

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने।
समर्थः सोऽथवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते।

यः शब्दः स्वार्थे धर्म्मिणि स्वप्रकृत्यर्थंविधेयकान्वयबोधं प्रति

समर्थः स वा विभक्तिरित्युच्यते घटमित्यादौ सुपा कर्म्मत्वं घटीय मित्यादिरिव पचतीत्यादौ तिङापि कृतिः पाकीयेत्यादिरुद्देश्यविधेय भावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते नतु प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालित्वेव शाब्दे सामर्थ्यात् नहि दाक्षि रित्यादितोऽपत्यं दक्षस्येत्यादिरुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि किन्तु दक्षापत्यत्वाद्यवच्छिन्ने धर्म्मिण्येव सुबर्थैकत्वादेः अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्रस्य चेत्यादाविव दाक्षिश्चैत्रस्य चेत्यादावप्यपत्यादिधर्म्मिकस्य दक्षचैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दुर्व्वारतापत्तेः प्रथमाप्यभेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव न चेदेवं नीलोघट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य पूर्व्वं सम्प्रतीतौ महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्व्वकत्वद्धान्यापत्तिरतोन तस्या मव्याप्तिः।

विभक्तेयाः सुपं लक्षयति विभजते च।

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्यान्वयधीहेतवः सुपः।
प्रथमादिप्रभेदेन ताश्च सप्तविधा मताः।

प्रकृत्यर्थधर्म्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप उच्यन्ते ताः प्रथमाद्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः तिङस्तु स्वार्थभावनाद्यन्वयिन्येव स्वार्थसंख्यामवबोधयन्ति नतु स्वप्रकृत्यर्थे इति तासां व्युदासः।

सुप्सु प्रथमां लक्षयति।

तादात्म्यभिन्ने स्वार्थे या प्रकृत्यर्थस्य बोधने।
न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्त्यते।

या विभक्तिस्तादात्म्यभिन्नस्वार्थधर्म्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न स्वरूपयोग्या सा प्रथमा द्वितीयादयः स्वार्थे कर्म्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थाः प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था तादृशि तादात्म्ये तथात्मयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा प्रथमाया

द्विवचनम् औ द्वितीयायाः पुनः औट् इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ।

यदि स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्यत्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटकत्वात्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रामाणिकः यदि वा धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्वबोधिका तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवोवा स्यादतोऽन्यथा निर्व्वक्ति ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य तिङर्थस्यान्वयं प्रति ।
यदन्तनामबोध्यत्वं तत्त्वं सुप् साथवा तथा ।

धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तत्त्वं तादृशी सुप् वा प्रथमा यजेतेत्यादौ तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु केवलस्य अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः चैत्रमैत्रौ स्तः इत्यादौ च द्वन्द्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योपस्थापनान्न व्यभिचारः ।

द्वितीयादिविभक्तिषट्कं संक्षेपार्थमेकग्रन्थेन निर्व्वक्ति ।

धातुभेदानुपादाय तदर्थे कर्म्मतादिकान् ।
बोधयन्त्यो द्वितीयाद्या निर्व्वक्तव्या विभक्तयः ।

धातुभेदाः पचाद्याः तथाच तिबन्तपचधातूपस्थाप्यपाकधर्म्मिक कर्म्मत्वानुभवानुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयायालक्षणं चोरस्य छिनत्तीत्यत्र तिबन्तधात्वर्थे कर्म्मतादिप्रतिपादिकापि षष्ठी न पाके तण्डुलस्य पाचकइत्यादौ पाके तादृश्यपि न तिबन्तपचार्थे ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः प्राकादौ कर्म्मत्वाद्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावक सजातीयत्वान्नाव्याप्तिः काष्ठेन पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका नतु कर्म्मत्वस्य पटौ स्तः इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं न क्षतिकरम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात्

प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधाजनकत्वे सतीति वा वक्तव्यम् । अधिकमभिहितं प्राक् प्रकृत्यर्थधर्म्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं तृतीयात्वं शताय परिक्रीणातीत्यादौ धात्वर्थे करणत्वबोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न प्रकृत्यर्थे तथा परिक्रीकरणतायामेव तद्विधानात् काष्ठात्पचनमित्यादौ तु पञ्चमी न करणत्वस्य बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां तदनुशासनात् । ददात्यर्थधर्म्मिकसम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं चतुर्थीत्वं दास्यामात्तां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानुभाविकापि तृतीया न ददात्यर्थे दानधातोर्योगएव सम्प्रदानतायां दाणोऽनाचारइत्यनेन तृतीयानुशासनात् । रीतिरुक्तैव । सम्प्रदानत्वशक्ता सुप्चतुर्थीति तु न युक्तं सम्प्रदानत्वस्यापेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः शक्तिमत्त्वादनुशिष्टेर्मत्सरादिपदइव निरूढलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः पतधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्म्मिकविभागबोधानुकूलसुप् सजातीयत्वं पञ्चमीत्वं तले पतंस्तरुं त्यजतीत्यादौ वस्तुगत्या पत्यर्थे विभागस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्याएव पत्यर्थतावच्छेदकत्वात् नरकं पतित इत्यादौ भोगावच्छिन्नस्य दुरितस्य पत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते परन्त्वाधेयत्वं तिबन्तदाधात्वर्थधर्म्मिकस्वार्थान्वयबोधास्वरूपयोग्यत्वे सति प्रथमान्यसुप्त्वं षष्ठीत्वं धनं करेण विप्राय पात्रात् काश्यां ददात्यसावित्यत्र द्वितीयादिर्ददात्यर्थे स्वार्थान्वयबोधकतया तत्स्वरूपयोग्यएव प्रथमा तु तदयोग्यापि प्रथमैव धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिबन्तस्य दाधातोरर्थे येनासम्भवः हिनस्त्यर्थहिंसाधर्म्मिकस्वार्थं कर्म्मत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं वा चौरं ज्वरयतीत्यादौ हिंसायां कर्म्मत्वबोधिकापि द्वितीया न हिनस्तु पश्वाप्यायां दण्डेन हिनस्तीत्यादौ तादृश्यामपि हिंसायां करणत्वादेर्बोधकस्तृतीयादिर्नतु कर्म्मत्वस्य ।

सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता सुप् षष्ठी ग्रामं गच्छति पटं ददातीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूते संयोगस्वत्वादौ द्वितीययाधेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि वदन्ति । पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्म्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं सप्तमीत्वं शाकसूपयोः पाचक इत्यादौ द्विवचनस्य सत्यत्वादि पूर्व्ववत् अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप् सप्तमी ग्राममध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं बोधयन्त्यपि द्वितीयादिर्न तत्र शक्ता ग्रामाय गच्छतीत्यादौ कर्म्मत्वादिष्विव चतुर्थ्यादिः । चैत्रधर्म्मिकस्वार्थाधिकरणत्वान्वयबोधकसुप्समानानुपूर्व्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति । स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् एवमनादित्रिकान्यतमत्वादिना द्वितीयात्वादिकं निर्व्वाच्यमित्यप्याहुरिति कृतं विस्तरेण ।

क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते ।

कारकार्थेतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते ।
धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम् ।

कृत्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागः तत्र यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् । वृक्षात्पतति व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति गुरौ भासत इत्यादौ ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितोविभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतोधात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते

तेन वृक्षात्पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादि कारकव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोपि स्तोकादिर्नकारकं सुपानुपस्थापनात् द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषोगिरिकाणइत्यादिवद्विशेषविधेरेव षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धेन धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धेन कारकं नवा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्त्तृकर्म्मादिभेदेन शेषः सम्बन्धइष्यतइति शाब्दिकाः स्मरन्ति। शेषः कारकादवशिष्टः सम्बन्धः कारकादन्यइत्यपि पठन्ति। रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ च परिष्कार्य्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धोवस्त्रादावेव षष्ठ्यानुभाव्यते तण्डुलस्य पाचकः मैत्रस्य भोक्तव्यमित्यादौ कर्म्मत्वकर्त्तृत्वादिकं कारकमेव धात्वर्थे पचनादौ कृद्योगे कर्त्तृकर्म्मणोः षष्ठ्यनुशिष्टेः गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रति कुर्व्वीत भिषक् स्वभेषजैः पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारीमुखमण्डलः सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषामित्यादावपि मातुः स्मरति चौरस्य छिनत्ति जलस्योपस्कुरुते इत्यादाविव क्रियाविशेषयोगे कारकार्थैव षष्ठी प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनूपेभ्यः करोतेः कर्म्मण्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वात् नहि गुरून् प्रतिकरोतीत्यादितइवोक्तवाक्येभ्यो गुर्व्वादिकर्म्मकत्वं प्रतिकारादिक्रियायां नावगम्यते। अतएव सामान्यवत्त्वे सति वाच्यकरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनासत्त्वेऽपि सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थश्चिन्तामणौ चिन्तितः। दण्डेन घटः भूतले पटइत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं धात्वर्थानन्वितत्वात् अतएव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपटइत्यादिर्न समासः कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सम प्रतिभाति रोचते स्फुरतीत्यादौ प्रतिभानादिक्रियायामस्म-

दादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम् अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनीयम्।

कारकं विभजते।

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्।
कर्त्तुश्च भेदतः षोढ़ा कारकं परिकीर्त्तितम्।

अपादानादीनां भेदोवैधर्म्म्यमपादानत्वादि तत्प्रयुक्तः कारकस्य षड्विधत्वव्यवहारः।

तत्रापादनत्वं लक्षयति।

क्रियाधर्म्मिणि यः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया।
अनुभाव्यः कारकन्तदपादानत्वसंज्ञकम्।

क्रिया धात्वर्थः तथाच यद्धातूपस्थाप्यस्तादृशार्थे विग्रहवाक्यस्थ पञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते वृक्षात्पततीत्यतोवृक्षावधिकविभागानुकूल पतनकर्त्तृत्वप्रत्ययबुद्धौ धातूपस्थाप्यपतने पञ्चम्युपस्थाप्योविभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकारइति स एव तत्रापादानत्वम्। नच वृक्षादिव स्वस्मात्पततिचैत्रइत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्चम्यर्थइति तदप्यपादानत्वं स्यात् इष्टत्वात् वस्तुतः परसमवेतत्वं न पञ्चम्यर्थं तथा सति वृक्षान्यसमवेतस्य पतनस्याप्रसिद्ध्या वृक्षात्पतति खगइत्यादेरयोग्यतापत्तेः परन्तु स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य सामानाधिकरण्यानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वान्न तादृशप्रयोगः चैत्रावधिकत्वविशिष्ट विभागाधिकरणनिष्ठं यत् चैत्रविभागानुकूलं पतनं तस्य चैत्रे बाधात् स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। प्रासादमारुह्य प्रेक्षतइत्यर्थे तु प्रासादात् प्रेक्षतइत्यादिवाक्यं न विग्रहस्तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादिशब्दानामसमासत्वादतस्तन्निविष्ट

पञ्चम्यर्थे आरोहणानन्तर्य्यादौ नातिप्रसङ्गः अपादानशब्दस्तु तत्तत् कर्म्मानधिकरणत्वे सति तत्तत्कर्म्मजन्यविभागाश्रये शक्त इति न तत्र तद्व्यवहारः । तरुकर्म्मकत्यागएव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्म्मवदपादानं तरुर्भवत्येव धात्वर्थतानवच्छेदकीभूतएव विभागे पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्यजतीत्यादिको न प्रयोगः त्यजेर्व्विभागावच्छिन्न क्रियावाचित्वात् वृक्षादपैतीत्यादावपि लक्षणया पतनमेव धात्वर्थः विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे तु वृक्षं त्यजति जहातीत्यादिवत् वृक्षमपैतीत्यपि प्रमाणमेव पतिस्तु न विभागावच्छिन्नं स्पन्दमभिधत्ते किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नं वा वृक्षात्पततीत्यादिवच्च वृक्षात् स्पन्दते इत्यपि प्रयोगोभवत्येव चलिस्पन्दयोर्द्वयोरप्यकर्म्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्याविशिष्टत्वात् । यत्तु तरुं त्यजतीत्यत्र विभागोधात्वर्थः क्रियाजन्यविभागत्वेनापादानत्वमिव धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलत्वेन कर्म्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्म्मत्वयोर्विभक्तिप्रसक्तौ कर्म्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका द्वितीयैव प्रवर्त्तते न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी तथैव साकाङ्क्षत्वात् अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम् । कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते इत्यनुशासनादिति तच्चिन्त्यं वृक्षाद्विभजते खगइत्यत्रावधित्वमवधिता निरूपकत्वं वा धात्वर्थेऽन्वितं पञ्चम्या प्रतिपाद्यते तेन वृक्षनिष्ठावधिताकविभागवान् खग इत्याकारकस्तत्र बोधः स्वप्रतियोगिक संयोगस्येवं स्वावधिकविभागस्यापि स्वभिन्नसत्त्वादेव स्वस्माद्विभजते इत्यादिको न प्रयोग इत्युक्तप्रायम् अवधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः पदार्थान्तरं वा इत्यन्यदेतत् । व्याघ्राद्बिभेति त्रस्यतीत्यादौ हेतुत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः तत्र भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्य्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तनएव वान्वितं तथाच व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुकत्वेन भाव्यनिष्टधर्म्मिकचिन्तन

वानिति वा तत्र बोधः। पापान्निवर्त्तते अधर्म्मादिरमतीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः तत्र विषयत्वं पञ्चम्यर्थः तथाच पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थइत्यन्ये। रणात् पराजयते इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु विशेष्यत्वं तच्च धात्वर्थैकदेशे बुद्धावन्वितं तेन रणधर्म्मिक स्वकृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि वदन्ति। शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थइति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्म्मत्वमेव। पापात् जुगुप्सते इत्यत्र गर्हापूर्व्वकनिवृत्तिर्गुपधातोरर्थः सुपोविषयित्वं तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि तथाच पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपाप गोचरनिवृत्तिमानित्याकारस्तत्र बोधः। वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येत्यत्र धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं वा प्रत्याय्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुवइति सूत्रेणाधिकरणस्यैवापादानत्वोपदेशात्। एवञ्च वल्मीकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाशनवदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः। वल्मीकः सातपोमेघः आखण्डलः शक्रः। वल्मीकाग्रे आविर्भवति इत्यादौ च प्रकाशपर्य्यवसितोऽप्याविर्भावोन प्रपूर्व्वस्य भवतेरर्थ इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम्। धर्म्मादुत्पद्यते सुखं दण्डाज्जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपस्तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समय सम्बन्धरूपएव वा उत्पादः प्रत्याय्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्म्मजन्योयः स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् सुखम् इत्याकारस्तत्र बोधः।

वार्त्तिकाद्यतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगिताख्य-
मेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङर्थस्य वर्त्तमानादिकालस्यावच्छे-
द्यतासम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिकोन प्रयोगः। किन्तूत्-
पत्स्यतइत्यादिस्तत्र भविष्यत्कालावच्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगि-
त्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति
प्राप्स्यतीत्यादावपि प्रतियोगित्वपर्य्यवसितायां प्राप्तौ लडादिना
वर्त्तमानादिकालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते नतु वर्त्तमानत्वादिकं नाश
प्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भावि नाशं प्राप्नोति नष्टोनाशं प्राप्स्य
तीत्यादिप्रयोगस्य दुर्व्वारतापत्तेः। वर्त्तमानं भाविकालवृत्ति वा
यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विनष्टे च सत्त्वात् नश्यति
नंक्ष्यतीत्यादावपि धात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वं स्वार्थेन वर्त्तमानादि
कालेनावच्छिन्नं तिङा बोध्यते तेन भावि नश्यति नष्टोनंक्ष्यतीत्यादिको
न प्रयोगः सम्प्रत्यादिकालावच्छेद्यस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्या-
दावसत्त्वात्। यत्तु नश्यति नंक्ष्यति ननाशेत्यादौ प्रतियोगित्वमिव
वर्त्तमाना भाविन्यतीता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङर्थः तथाच वर्त्त
मानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ भाव्युत्पत्तिकस्य
न नष्टादौ अतो भावी नश्यतीत्यादिकोन प्रयोगइति दीधितिकृदुक्तं
तन्न युक्तं कथितक्रमेणैव सामञ्जस्ये लडादेरुत्पत्तावपि वृत्त्यन्तर
कल्पने गौरवात् अतएव ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्व्वापर
कालावच्छेद्यत्वप्रवादोऽपि पक्षधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते ।
नचैवं प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्म्माद्यजन्यत्वाद्धर्म्मादुत्पद्यते सुख
मित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपायामप्युत्पत्तौ ध-
र्म्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य मतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादा-
द्यक्षणसम्बन्धस्य धर्म्माद्यजन्यत्वेऽपि तदधीनत्वोपगमेन पञ्चमीसमर्थने
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादितिप्राञ्चः कृपा

अन्धं वारयति विषाद्बालं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्म्मिक निवृत्त्यनुकूलव्यापारो वार्य्यं तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपादिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याय्यते क्रिया च पतनं भोजनादिर्विशेषतोऽवगाह्या तथा चान्धनिष्ठायाः पतनधर्म्मिककूपप्रकारक निवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्म्मिकविषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूल व्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः तथाविधनिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधीद्वारा कूपे मा पत विषं मा भुंक्ष्व इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव । यत्तु पतनादिप्रतिकूलव्यापारो वार्य्यं तदेकदेशे च पतनादावन्धादेराधेयत्वेन कूपादेः कर्म्मत्वेनान्वयादन्धनिष्ठस्य कूपकर्म्मकपतनस्य प्रतिकूलव्यापारवानित्यादिरूपः कूपादन्धं वारयतीत्यादितो बोध इति तत्तुच्छं तादृशपतनस्याप्रसिद्धस्थले तथाविधवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः परस्वेभ्यः पाणिं निवारयतीत्यत्रानयनधर्म्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवार्य्यं तदन्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्वादेश्च प्रकारत्वेनान्वयः तादृशव्यापारश्च कराकुञ्चनादिरेव । स्वाङ्गाद्बाणं वारयतीत्यत्र च यद्यपि बाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरोधिव्यापारो नार्थः तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धेः तथापि बाणसंयोगाभाव निष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापारः तथा च संयोगाभाव निष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वार्य्यं तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य बाणाप्रतियोगिकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्यान्वयः कार्य्याभाव इव तन्निष्ठे अधिकरणविशेषवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकस्य प्रयोजकत्वात् अतएव मणिः काष्ठे दाहाभावस्य प्रयोजकः न तु पाथसीत्यादिकः सार्व्वलौकिकव्यवहार इति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयोजकत्वं बाणापसारणादिव्यापारस्य नासिद्धम् । दण्डात् घट इत्यादौ पञ्चम्यर्थोऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं धात्वर्थानन्वयित्वात् अतएव दण्डघट इत्यादिकस्तत्र न प्रयोग इत्युक्तप्रायम् ।

सम्प्रदानत्वं लक्षयति ।

गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्थया ।
यः स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम् ।

गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्थचतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्व मुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽर्थ-स्तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरू-पितं वा यद्धनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थ-तावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्म्मत्वात्। नचैवं पशु-कामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगा-पत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत्पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्व विरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्थ चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्म्मत्वं न गत्यादिभिन्ने वृक्षाय सेचक इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि सम्बर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रय गोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिकेन प्रयोगः।

नच दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेत्यादि मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्ता यां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य नतु ममेत्यादिसर्व्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं

पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृ-
दायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनै-
रपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न
स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारोव्यर्थइति
चेन्न लब्ध्वा चाष्टगुणं फलमित्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फल
विशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात्
याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजोधनमर्ज्जयेदित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च
प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्ज्जनपदार्थ
त्वात्। दासाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि
स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्यएव पुण्यजनकन्तु न तादृशं
दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागोदानं
मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्य
स्वत्वं प्रति हेतुर्भूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्र
जनकस्त्यागोनतु तत्र स्वत्वजनकत्वस्यान्तर्भावइति मैथिलैरुक्तं तन्न
युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रति
यच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीत इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्व्वकं दान
मेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्व्वकं दानमेव च विक्रयइति तत्रापि मुख्य
मेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुरा-
णादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः
प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वी-
कारेण दोषावहः।

मैत्राय रोचते मोदकइत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं
धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशतइत्यादा-
विव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारके-
च्छाया विषयतावान्मोदकइत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धार-

यते इत्यत्र धृञा गृहावस्थितिर्द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरु सम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धातूत्तर णिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमर्णे इतिसूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च ऋणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पुत्रायेक्षतइत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च दैवे सुबर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्म्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थ उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपेन युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्रइत्यस्यान्वयोनतु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्म्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र हिंसाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य हिंसामाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेक्षतइत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र

बोधः। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्म्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्व्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्म्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्म्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुध-द्रुहोः कर्म्मणः कर्म्मतैव नतु सम्प्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोधा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ तद्योगे कर्म्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्।

करणत्वं लक्षयति।

योऽर्थो विकरणाक्रान्तस्य धातोरर्थे तृतीयया।
बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते।

सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययादृशार्थे तृतीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः करणसंज्ञकं कारकमुच्यते। दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि ज्ञानादौ च घटत्वादेः प्रकारित्वादिकं तृतीयया बोध्यते, तदेव तत्र करणत्वं चैत्रेण पक्वमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि कर्तृत्वं न विकरणाक्रान्तपचेन रुणद्धीत्यादौ विकरणान्तर्भिन्नोऽपि रुधादिधातुर्विकरणाक्रान्त एव श्रुते-नास्ति जुहोतीत्यादावपि लुप्तमेव प्रतिसन्धीयमानविकरणमस्तीति मतेनेदं नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्याहतिः करणशब्दस्तु व्यापारप्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगेन अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुभवादिः संस्कारादिना स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः शरीरात्मप्रभृतयस्तु ज्ञानादौ तादात्म्येनैव अतोन तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः। श्रावणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सम्बन्धेन श्रोत्रं करणं स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव वहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः शब्दसामान्याभावस्य श्रावणत्वविरहेऽपि क्षत्यभावात् श्रोत्रमनसोः संयोगएव वा तत्र

व्यापारः ज्ञानस्य धारावहनस्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्यासत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात् फलायोगव्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव करणं ज्ञानादावात्मादेः करणत्वस्येष्टत्वात् उपधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधेरसाङ्कर्य्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादतएवात्मानमात्मना वेत्ति वृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिकः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्तीत्यपि प्रवादइत्यन्ये। पशुना रुद्रं यजेत इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः करणं कर्म्म यजेः कर्म्म च सम्प्रदानमित्यनुशासनात् कर्म्मत्वादावपि तृतीयादेः साधुत्वात्। एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमितिवृद्धाः। पायसेन विष्णुं यजेत इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरे। दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं परन्तु तन्न कारकं क्रियानन्वयित्वात्।

अधिकरणत्वं लक्षयति।

यत्क्रियायां याद्दृशार्थः सप्तम्या विग्रहस्थया।
बोध्यस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम्।

क्रिया धात्वर्थस्तथाच यद्धातूपस्थाप्ययाद्दृशार्थे विग्रहस्थया सप्तम्या यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्धातूपस्थाप्यताद्दृशक्रियायामधिकरणाख्यं नाम कारकम्। ग्रामे गन्तेत्यत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा सप्तम्यानुभाव्यतइति तदेव तद्धातूपस्थाप्यताद्दृशक्रियायामधिकरणत्वकारकम् अतएव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः। यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं वाधितं कालिकादिना तद्वृत्तित्वस्यातिप्रसक्तं स्पन्दे गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि ग्रामे गच्छत्ययं न तु गृहादावित्याद्यनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम्। यत्तु संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे समवायेनैव

ग्रामवृत्तित्वसत्त्वान्नासङ्गतिरिति तन्न ग्रामादेर्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलान्वयित्वेन कर्म्मतापत्त्या ग्रामं गच्छतीत्येव नियमतः प्रयोगापत्तेः*। विक्लित्त्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन तस्यामिव तन्निविष्टविक्लित्तावपि समवायादिना स्थाल्यादिवृत्तित्वासम्भवेन स्थाल्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च तण्डुलादवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्लित्तित्वादिति। घटत्वं घटे भासत इत्यत्र विषयतापर्य्यवसन्ने भासने घटनिष्ठं विशेष्यत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाव्यत इति तत्रापि तदेवाधिकरणतानामकं कारकम्। ज्ञाने घटत्वं भासत इत्यादौ निरूपितत्वमपि। घटे घटत्वं जानातीत्यादौ तु विशेष्यतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्ताद्रूप्येण प्रमास्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्वएवावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन। यथा च सुबर्थयोर्निंथोऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते। अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मनस्तदधिकरणतापत्तेः वृत्तिनियामकः सम्बन्धस्तथेत्यपि न कुण्डादौ बदरादेरिव बदरादावपि कुण्डादेरधिकरणतापत्तेर्वृत्तिनियामकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे पर्य्यवसानाच्च नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वं तुल्यन्यायेनाधिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन परस्पराश्रयप्रसङ्गात् परन्त्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वं तच्च नैकं सर्व्वस्य सर्व्वाधिकरणतापत्तेः किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव प्रतीत्यनुगमस्तु रूपत्वादिना रूपादेरिवाधिकरणतात्वेनैवाखण्डेन तस्य नचैकधर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं रूपत्वेन नीलस्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः। अतएव तद्रूपरसयोः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव अन्यथा तद्रूपत्वेन तद्रसस्याधिकरणं घटइत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्याहुस्तां विस्तरः।

*कर्म्मत्वकारकं लक्षयति।

यगन्तधातोरर्थाय यत्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते ।
यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः ।

यगन्तस्य यद्धातोर्यत्तरस्य तिङा यत्र स्वार्थे तदीययोग्यादृष्टोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्तृताभिन्नः कर्मत्वनाम कारकमित्यर्थः । ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव तत्र गतिक्रियायाः कर्मत्वं न तु विभागादिः तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोऽन प्रयोगः गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ कर्मत्वमित्यनुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्मोऽपि न तत् कर्तृताभिन्नमिति तदुदासः । ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् तिङर्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात् । अत एव चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः तथापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तित्वस्य चैत्रे बाधितत्वात् ।

यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मणा वाच्यं प्रत्ययस्यार्थः परं च यत् तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्य समवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रो ग

गम्यते चैत्रइत्यादिकोन प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधाचैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्रामइत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योयः संयोगस्तद्वान् ग्रामइत्यन्वयबोधने न किञ्चिद्बाधकमितिप्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तं संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थपरसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्वयश्च प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्याऽऽदृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात् चैत्रेण गम्यते द्रव्यं द्रव्यं गच्छति चैत्रइत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्ववाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथाच चैत्रेण गम्यते ग्रामइत्यत्र, तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वान्न व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाचैत्रं गच्छति चैत्रइत्यादिकोन प्रयोगः प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नं धर्म्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतोद्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुस्तच्चिन्त्यम्।

एवं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खगइत्याकारस्तत्र बोधः वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यमतः खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खगइत्यादिकोन प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खगइत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्व्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वेऽपि न क्षतिः। गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्म्मप्रत्ययेषु क्लृप्तत्वात् तत्र त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तत्र गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्पन्देन स्पन्द इत्यादेरिव त्यागेन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियाशक्तत्वेनैवान्वययोग्यतासम्भवात् द्वितीयासाकाङ्क्षतुमन्तधातुत्वप्रयुक्तएव च धातूनां सकर्म्मकत्वव्यवदेशोनतु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः घ्राप्रभृताव्व्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्म्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति तत्र त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तत्रविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो नतु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्तत्रविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य कौस घटजनकघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः।

परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्ज्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्य्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथएव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः इयांस्तु विशेषो यत्तत्र सूर्य्यशशिनोर्मिथोनान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्राम

वृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारक-स्तत्र बोधः तरुं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तरुवृत्ति-स्तदवधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः संयोगादिविशिष्टस्य जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्म्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्न स्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्न क्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेना-न्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव अतएव स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते इति किरणावल्यामाचार्य्याः । ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तेन क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । वृक्षं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभा-गावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयव वृत्तित्वसम्बन्धेन वृक्षादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजत इत्यत्र प्रीत्य-वच्छिन्नस्वत्वकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्य्यो ममत्वकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजनकोऽपर्य्यवस-न्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजत इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्यभिन्नत्वेन प्राप्त्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्न क्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतु क्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाहि ज्ञान

प्रभेदो ह्येयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेष्ठितुः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः। घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यधिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणकुञ्चीकरणादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वय इति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकतत्पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः प्राजापत्येऽपि होमे मानस एव मन्त्रः करणं यदा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद्घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोबोधः। न चैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्म्मतया वह्निं जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्म्मत्वादन्यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्म्मतायादुर्व्वारतापत्तेः ऊर्द्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् न चोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्म्मत्वाप्रसङ्गाच्च। अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतबहिः क्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्म्मत्वसम्पत्त्यर्थमकथितञ्चेति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रहइति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्म्मत्वं विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तल्लब्धस्य स्वीकारेण प्रतिग्रहः। ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान् ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः। ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः परस्वत्वजनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलोयोग्रामस्य त्यागस्तद्वान् ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः। मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पततेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात्। धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नोव्यापारोधात्वर्थः तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः।

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्तिङर्थोयदि कर्म्मत्वं तदा दुहादेर्मुख्यकर्म्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः पयोदुह्यतइत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्म्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनवक्षिःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गोर्यां यन्मोचनरूपं

तस्यैव कर्म्मं तिङाद्यैर्बोधनात् गौणं कर्म्म दुह्यादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्म्मत्वं निर्व्वक्ति ।

यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते ।
द्वितीयया स्मारितोऽर्थस्तदा तत्कर्म्मतोच्यते ।

यद्धातोर्यादृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धात्वर्थं तादृशक्रियायां तत्कर्म्मत्वं तच्च गां दोग्धि पयइत्यादिप्रयोगात् पयः प्रभृतेरप्यक्षतं पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगित्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः । चौरं रुजन् पयः परिष्कुर्व्वन्नित्यादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्म्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं शतृशानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्म्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् दिवः करणस्य कर्म्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणं कर्म्मत्वमेव अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतावेत्यादौ क्रीड़ाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्म्मप्रत्ययाः । दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्म्मकास्तेन गां पयोदोग्धि गोपइत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थइति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्म्मत्वेनान्वयात् पयः कर्म्मताकं यद्गोवृत्ति मोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिः क्षरणावच्छिन्नव्यापारोमोचनं तदनुकूलव्यापारोदोहनमतोधात्वर्थतावच्छेदकीभूतं बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसोमोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्म्मत्वमवसेयम् । एवं शिष्यं धर्म्मं वदति वक्ति ब्रूते उपदिशत्याचष्टे इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारोवदप्रभृतिधात्वर्थइति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्म्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्म्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकोबोधस्तादृशव्यापारोधर्म्मः सेव्यतामित्यादिकोगुर्व्वाद्यभिलापः ।

शत्रुं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयत्यर्थः तथाच शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्म्मकः पराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। पराभवश्च तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डार्थस्तथाच शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियमनम्। सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मथनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मथनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मथनमालोडनम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथाच पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमिहाभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथाच नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्न व्यापारो वह्निप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्म्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्म्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना तथाच पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। तथाविधो व्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्म्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं नम्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः। वृक्षं फलान्यवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं चिनोतेरर्थस्तथाच फलकर्म्मकच्छिदानुकूलं यद्वृक्षस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न

दुह्यादिः । यदुक्तमभियुक्तैः दुहिर्वदत्यर्थजिदण्डिमन्थिप्रच्छार्थनार्थौ नयनार्थशासू । ब्रवीरुधिचिञ्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्म्मकोऽयं कथितो दुह्यादिः । तथार्थवृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु । कर्तृत्वं हेतुविहितण्यन्तेष्वेतेषु कर्म्मतेतिशाब्दिकस्मृतेर्गोपान् गमयति द्विजान् भोजयति गुरूननुज्ञापयति शिष्यान् पाठयति सुतान् स्थापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्म्मत्वं द्वितीयार्थः तथाच गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रोग्रामं भावयते ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भवतेः स्वार्थविहितण्यन्तस्य कर्तुः कर्म्मतानिरासाय णिचोहेतुविहितत्वमनुक्तं हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेरेवं वहेरपि । ण्यन्तस्य कर्तुः कर्म्मत्वं क्रियया वाहनं यदीतिस्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं भक्षयति लतां छागमित्यादेष्वेव भक्षेः कर्त्तरि कर्म्मता नतु भक्षयत्योदनं भृत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुन्तप इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः । वाहयति रथमश्वान् सारथिर्वाहयति गोणीं वृषभान् वाह्निक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन धनिक इत्यादौ स्वचेष्टया वाहकेन धनिकादिः । हृक्रोस्तु कर्तुः कर्म्मत्वं ण्यन्तत्वे स्याद्विभाषया । अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपद इष्यते इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्र इव कुविन्दमित्यतोपि कुविन्दस्य गौणकर्म्मत्वावगमः तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्म्मत्वस्य वैकल्पिकोविधिः । गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः ध्रुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः । अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति पुत्रेण

मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्राप्तमेव कर्मत्वादिकम्। कार्य्येणार्थं निर्णाययति चैत्रेणौदनं खादयति शब्देन शब्दाययति दारैः क्रन्दयति पुंत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्द्व्यर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्म्मत्वं प्रसक्तमपि न॰ नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दिकयतिषु क्वचित्। हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्म्मता स्यात्तिङादिष्विति भर्त्तृहरिवचनान्निषिध्यते। अत्र च क्वचित्तिङादिष्वितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णाययमानस्तिष्ठति मैत्रेण पूपं खाद्यमानोऽभूते इत्यादौ कर्म्मविहितस्य शानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परम्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थ इत्युक्तस्यापि मुख्यमेव कर्म्मत्वं घटादेरित्याह तन्मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसक्तेश्च। अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्म्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञाततायाइव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्म्मत्वं घटादेरुपनीतभानस्य यादौ तादृशप्रयोगात् व्याकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयोवक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्योविष-

यत्नविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारक कृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिकोन प्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वसंसर्गेण तण्डुलादिकर्मकत्वकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। वर्द्धमान स्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्रौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपदाद्यत्नमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्।

मीमांसामहार्णवे तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयैव फल विधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वत्सेश्वरः सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्तेर्विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रियासाध्यं फलं सुखमिति तथाच तन्मते तण्डुलपक्तृत्वदशायामोदनं करोतीत्यादि प्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः। मासं जीवति क्रोशं स्वपिति गोदोहं तिष्ठति कुरून् क्रीडतीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्म्मत्वं सुपानुभाव्यते कालानामध्वमानानां क्रियायां नीवृतामपि। आधारता ध्रौव्यधातोः कर्म्मता स्याद्विभाषयेतिस्मृतेः। अतएव मासश्चैत्रेण जीव्यते जीवितइत्यादौ कर्म्मतार्थकतिङादयः तथाच मासाधिकरणताकजीवनवांश्चैत्रः चैत्रकर्त्तृकजीवनाधिकरणतावान्मासइत्यादि क्रमेण तत्र बोधः। सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु न ध्रौव्यस्य धातोरर्थेन योगः किन्तु सकर्म्मकस्य। दिवसं सुप्यते सुन्दरीभिः क्रोशं तत् सेनया स्थितमित्यादौ तु द्वितीयया कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बोध्यते नत्वधिकरणत्वं शय्यामधिशेते अध्यास्ते अधितिष्ठतीत्यादावप्यधिकरणत्वमेव कर्म्मत्वं द्वितीयार्थस्तथैव शय्याधिशय्यतेऽधिशयितेत्यादौ कर्म्मतार्थकयोराख्यातक्तयोः सम्भवात् ध्रौव्याणामधिशीङास स्थानां कर्म्मत्वमेव तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम्। अत्राधिष्ठानं

कुर्व्वित्यादौ त्वधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते किन्तु छातेः तद्धान स्थले त्वेतस्याधिष्ठानं कुर्व्वित्यादिकमेव प्रमाणं काशीमनुवसति काश्य नूष्यते इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याय्यते अनूपा-ध्याङ्भ्योवसतेराधारस्य कर्म्मतातिदेशात्। गृहेऽनुवस्ते इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः। शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसतेर्निवासार्थकत्वएव तदाधारस्य कर्म्मत्वं तत्रैव तदनुशासनादनशनार्थकत्वेऽधिकर-णत्वमेव अतएव गृहेऽप्युपवसेद्दक्षः प्रान्तरेऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः।

कर्त्तृत्वकारकं लक्षयति।

तिङा विकरणान्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः।
स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कर्त्तृत्वं तदिहोच्यते॥

सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्था प्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्म्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणान्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्य कृत्याश्रयत्वादौ धातूस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यतइति पाकस्य यत्नवत्त्वं ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बतइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वं कर्त्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकएव नतु शक्यार्थः प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरूढ़लक्षणया शक्तैव वाश्रयस्य तृचा प्रत्यायनात् घटस्य कर्त्तेत्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटा द्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतोन घटादिभोक्तुस्तत्कर्त्तृत्वप्रसङ्गः क्रियाश्रये कर्त्तृशब्दोरूढ़स्तेनं रथादेर्गत्यादिकर्त्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तं। क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनस्य पाककर्त्तृत्वानुपपत्तेः

प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्पन्दानुकूलव्यापारः चलनानुकूलो व्यापारवतः कारकमात्रस्य चलन कर्त्तृत्वापत्तेः ।

अत्तिजुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुगस्त्येव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह ।

यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते ।
लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्त्तृता वा निगद्यते ।

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्म्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्त्तृत्वं पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्म्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्त भिन्नस्य, पच्यते तण्डुलइत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्म्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तदुदासः ।

अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्ततया न्यूनत्वमत आह ।

धात्वर्थस्य धर्म्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते ।
यत्तदुक्तं धर्म्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं नतु धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि कर्म्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः पचति पच्यतइत्यादौ तिङा पाचकः पच्यमानइत्यादौ च कृता कर्त्तृत्वं कर्म्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं दानीयो द्विजः भीमो गजः शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्त्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् सेवितुं साम्प्रतं विद्वेर्गुरुः परुषवागपि 'विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्म्मत्वकारकस्योक्तत्वम् ।

धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।

दुह्यादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते ।
णिजन्तेभ्यः कर्त्तृताख्यां तदसत्त्वेऽन्यकर्मता ॥

दुह्याद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोक्षणानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात् वहिप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः कृषेश्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकं संयोगादि । तथाच भारोभवनमुह्यते नीयतइत्यादौ शाखा ग्रामं कृष्यतइत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्पत्तौ दुहादेर्गौणकं कर्म नीवह्यादेः प्रधानकमित्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानाममनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्त्तृतायाङ्कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितोवेत्यादौ ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्रइत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भक्षेत्यादौ तत्र भर्तृकर्त्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्त्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते मैत्रेण मृगं खाद्यमानश्चैत्रोव्रजतीत्यादौ कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ।

अथ भिद्यते अभेदि वा कुसूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवृत्त्त्वरूपस्य तत्कर्त्तृत्वस्य कथं कुसूलादावन्वयः भिदादेः

परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्म्मितया कर्त्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह।

एकक्रियाधर्म्मितया कर्त्तृता कर्म्मतोभयोः।
बोधने कर्म्मताकाङ्क्षापेक्ष्योत्सर्गतोऽभवेत्॥

कर्म्मताकाङ्क्षा कर्म्मत्वान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्त्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दंशरूपा यद्येवं तण्डुलश्चैत्रेण पच्यते इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् सामग्र्योर्मिथोविरोधेन विभिन्नधर्म्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्त्तृताकर्म्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात्। अतएव पचेन्तिमौ मैत्रतण्डुलावित्यादिकोन प्रयोगः। आत्मने ध्रैव्यधातूनां समन्तण्यन्तयोः किरः। श्रन्थिग्रन्थ्योस्तथा ब्रूञः कर्त्तृकर्म्मत्वबोधने। यगिचौ न दुहे णौ यगजन्तस्य च तस्य च। इच् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपदमिति वृद्धस्मृतेः। स्वयं विकुरुते युवेत्यादौ स्वयं चिकीर्षते कटइत्यादौ स्वयं कटः कारयते गोवत्सपुच्छयते चोरयते इत्यादौ स्वयमेव किरते करीत्यादौ स्वयं श्रथ्नीते ग्रथ्नीते वा मालिकेत्यादौ स्वयं ब्रूते कथेत्यादौ स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ धात्वर्थकर्त्तृकर्म्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्म्मत्वान्वयानुकूलस्य यकोनापेक्षा तथा स्वयं व्यकृत युवा स्वयमचिकीर्षत कटइत्यादौ इचोऽपि एवं स्वयमस्नावि अस्नविष्ट वा केदारइत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ दुहेश्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्वमतउक्तमुत्सर्गतइति। विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि तएव धीराइत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या।

ननु शाकः पचता पक्ष्यता वा भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्म्मत्वावगमः सुबर्थस्यैव कर्म्मत्वस्य धात्वर्थे धर्म्मिणि साकाङ्क्षत्वादतआह।

सकर्म्मकैकधात्वर्थकर्त्तृ कापरकर्म्मता।
यत्रान्वेत्यस्य कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते।

सकर्म्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकर्त्तृ कर्त्तृकस्यापरस्य धातुणि-यात्तयोरन्यतरार्थस्य कर्म्मत्वं यत्र धर्म्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते नतु द्वितीयादिरपेक्ष्यते येन शाकः सकर्म्मताकपाककर्त्तृ कर्त्तृताकभोजनकर्म्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र न स्यात्। अतएव प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते इति पठन्ति। शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः। कर्म्मतामात्रन्तु ज्यायः तेन हस्तेन पचता भुज्यते शाकइत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः।

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधानभावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारीभूय एकविधस्यैव कर्म्मत्वादिकारकस्य भानं तत्र तन्न स्यात् यथा पक्वान्नस्य भोक्ता पक्वमन्नस्य दाता भोक्तुमन्नस्य याचकः पुरस्य गत्वा गन्ता भुक्ता चैत्रस्य स्थितिः पक्वा सूदस्य गमनमित्यादौ क्तादेर्निष्ठादित्वेन तदन्तधात्वर्थे षष्ठ्याः कर्म्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् एवं यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधं कर्म्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकारस्तत्रापि तथा यथा ब्राह्मणायाहूय ददाति वृक्षाद्दारुह्य पततीत्यादौ कर्म्मत्वादौ चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादतआह।

गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारीभूतकारके।
एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः।

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारीभूयैकविधमनेकविधं वा यदीयत्वेन कारकं भासते तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव स्थितिः कारकविभक्त्यर्व्यवस्थितिः नतु गौणक्रियां तथाच पक्वान्नस्य भोक्ता इत्यादौ अन्नकर्म्मताकपाकोत्तरअन्नकर्म्मताकभोजनत्वादिना ब्राह्मणायाहूय ददातीत्यादौ च ब्राह्मणकर्म्मताकाह्वानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदान-

त्वादिना बोधने व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव पचनाज्ञानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्म्मत्वादेर्भानमिति भावः।

ननु शत्रवे कुप्यतीत्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादानत्व सम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकरणत्वाभ्यां दाने पात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र पात्र्याः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्याधिकरणत्वकर्म्मत्वाभ्यां गमने चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ युगपत्तात्पर्यमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादतआह।

एकस्यैकक्रियायान्तु कारकद्वयबोधने।
यत्परं कारकं तत्र विहिता सुबपेक्षिता।

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्रैकनामार्थनिरूपितयोः कारकद्वयोर्युगपद्बोधस्तत्र लक्षितकर्मेण यत् परं कारकं तत्र विहितानुशिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानिर्व्वाहिका नतु पूर्व्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यर्थः। ब्राह्मणायाहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैकक्रियायां दण्डेन ग्रामम्याजेत्यादावेकक्रियायामपि नैकनिरूपितं कारकद्वयमन्वेति। अत्र अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेकं प्रवर्त्तते इतिभर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदान्वयस्थलेऽधिकरणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः करणत्वार्थिका एव तथेति कालापाः दैराधारत्वं निरुच्यैव करणत्वस्य निर्व्वचनादिति ध्येयम्।

कर्तृत्वकर्म्मत्वयोरनुक्तविधयान्वयबोधोपयुक्तविभक्तीर्वक्तुमुपक्रमते।

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका।
तृतीया कर्म्मतायास्तु द्वितीयोत्सर्गतोभवेत्॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया कर्मत्वस्य च द्वितीया

उत्सर्गतोहेतुः। सत्ता अस्ति घटोगृह्यते इत्यादौ वस्तुगत्या धात्वर्थेऽपि कर्तृत्वकर्म्मत्वाद्यन्वयेन धर्म्मिणोधातुजन्यामुपस्थितिमपेक्षते किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभिचारः।

सामान्यविधिरुत्सर्गः सचापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्त्तते इति कर्म्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति।

कर्म्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि।
अर्थे दयेशोः संज्ञश्च नाथ्यर्थाशंसने स्मृतौ॥
पणिव्यवहृदिवूनां क्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यपि।
कृञर्थप्रतियत्ने च हिंसने चाप्यपेक्षिता।

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्म्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्म्मत्वस्य बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपेक्षिता तथा दीनं दयते ईष्टे इत्यादितइव दीनस्य दयते ईष्टे संजानीते चिन्तयति स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ पुत्रस्य नाथते इत्यादितश्चाशंसायां शतस्य पणायते व्यवहरतीति दीव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु सर्पिषोपस्कुरुते इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रतियत्ने चौरस्य हिनस्तीत्यादितो हिंसायाञ्च कर्म्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यपि नैवं अनुनाथतीत्यादौ नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिर्नाशंसनं न्द्यं पणायति बन्धुं व्यवहरति दिवं दीव्यतीत्यादौ पण्यादेरर्था अपि स्तुतितोषगत्यादयो न क्रयादिरूपाः।

धात्वर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयोर्बोधने द्वितीयातृतीयादेर्निषेधापवाद माह।

निष्ठाद्यन्यकृदन्तार्थे कर्तृत्वस्यान्वयं प्रति।
कर्म्मत्वस्य च षष्ठ्येव हेतुर्बाधविधिं विना॥

निष्ठादिभिन्नं कृन्मान्तमन्ते यस्य नतु तदुत्तरं प्रत्ययान्तरं तादृशधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्म्मत्वस्य वान्वये नाम्नः षष्ठ्येव तथा

नतु तृतीयादिः यथा चैत्रस्य गतिः ग्रामस्य गमनमित्यादौ। चैत्रेण दृष्टचरस्तण्डुलं पाचकतर इत्यादौ तु धातोरुत्तरं न कृन्मात्रम् अतएव निष्ठादिभिन्नयोरपि ण्विन्नयोर्नित्यं तद्धितान्तत्वात् अङ्गानि थ्यात्युच्ची धनानि सांग्राहिणमित्यादौ कर्म्मतायां न षष्ठीप्रसङ्गः प्रापकाभावात् ग्रामस्य गन्तृमान् देशश्चैत्रस्य गतिमद्दृष्टमित्यादौ तु गतिश्चिन्त्या तत्र गत्यादावेव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते नतु धात्वर्थे कर्म्मत्वादिरित्यपि कश्चित्। चैत्रेण भुक्तो मैत्रेण दत्त इत्यादौ सुकरः कटो मया दुष्करः पटस्त्वया इत्यादौ सुपानः सोमो मया दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्त्तृत्वस्य ग्रामं गतवानित्यादौ तण्डुलं पचन् पारायणमधीयन् उपनिषदं धारयन्नित्यादौ घटं विद्वान् तण्डुलं पेचिवान् इत्यादौ भक्ष्यं भुञ्जान इत्यादौ सोमं पवमानः कवचमुद्वहमान इत्यादौ कटं चक्राण इत्यादौ दधि घटं चक्रिः कटमित्यादौ शत्रुं जिष्णुरित्यादौ स्वियमलङ्करिष्णुरित्यादौ कष्टं सहिष्णुरित्यादौ धनं गृध्नुः शरं क्षिप्नुरित्यादौ कटं चिकीर्षुः पुंयोगमाशंसुः तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ शतं दायीत्यादौ ग्रामं गामी ग्राममागामीत्यादौ कटं कारको व्रजतीत्यादौ तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ पयः पायं पायं व्रजतीत्यादौ पटं कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ वदिता जनापवादमित्यादौ ग्रामं गामुकः सुखमभिलाषुक इत्यादौ च कर्म्मत्वस्य धात्वर्थे विनैव षष्ठीमन्वय इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति।

निष्ठादिकं विवृणोति।

सम्प्रत्याधारवाच्यन्यः क्तः क्तवन्तश्च शन्तृङ।
वन्सुरानः शानजानाः किः ण्वुगिष्णुक्नुरुस्तथा।
कृदण्यर्थकणिनिर्भाविन्यार्थकेन् वुण् तुमर्थकम्।
खल खलर्थकयुः क्त्वा णमुल् तुमौ लगुकञपि।
निष्ठादिः कथितः कृत्सु प्रत्ययानामयं गणः।
कमेरुकञ् गणे नास्मिन् द्विषः शन्तृङ् विभाषया।

वर्त्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थे कर्तृकर्म्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं मृगाणां मतः साधूनाम् इष्टः प्रजानां पूजितो जनानामित्यादौ सुप्तमरण्यं पथिकानां गतं नभो नक्षत्राणां पीतमशरं पयसइत्यादौ भुक्ता पात्री करस्तस्य भिक्षाणामित्यादौ च अत उक्तं सम्प्रत्याधारवाच्यन्यइति । धनस्य ग्राहीत्यादावावश्यकार्थे न णिनिः ओदनस्य पाचकइत्यादौ च न तुमर्थे वुण् । स्त्रियाः कामुकइत्यादिदर्शनाच्च शीले कमेरुकञ् ग्राह्यः तथा द्विषः शत्रुङ् विभाषया चौरं द्विषन्निति वचौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ।

कृदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्म्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव बाधकं विना तत्त्वमित्युक्तं तत्र बाधकमाह ।

अधिकारोक्तभावान्यकृदन्तस्यार्थधर्म्मिके ।
द्वयोर्बोधे कर्म्मतायामेव षष्ठी न कर्त्तरि ।

अधिकारविहिताः ये भावप्रत्ययास्तदन्यकृदन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयोर्युगपद्बोधने कर्मतायामेव षष्ठी तत्त्वं नतु कर्तृत्वे यथा ओदनस्य पाकश्चैत्रेण दोहः क्षीरस्य गवां गोपेन इत्यादौ अधिकारोक्तभावान्तस्य धातोरर्थे कर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये द्वयोरपि षष्ठ्येव यथा भिदा तमसामर्कस्य छिदा वृक्षाणां दक्षस्य इत्यादौ चिकीर्षा पुण्यानां पुरुषस्य ईहा धनानां दीनस्येत्यादौ मम भोजिका शत्रूनां तव शायिका रात्रीणामित्यादौ यथा वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य गुरूणां परिचर्य्या शिष्यस्य पितॄणामुपासना सन्तानस्य रजनीनां जागर्य्या चौरस्य पुण्यानामकरणिर्जाल्मस्य जन्तूनां हत्या व्याधस्य हानिरर्थानां विरक्तस्य । ण्याससोभ्यः क्यप्रत्यये निः । उक्तक्तिन्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयोर्युगपद्बोधे कर्तृत्वांशे तृतीयाषष्ठ्यावैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ।

षष्ठेग्व तत्त्वमिति प्रागुक्तौ बाधकं विशेषविध्यन्तरमाह ।

कृत्यान्तधातोरर्थे तु कर्तृत्वस्यैव बोधने ।

षष्ठी वा स्यात् द्वयोर्बोधे न द्वयोरपि सा भवेत् ।

कृत्यप्रत्ययान्तधातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत् तृतीयापि तत्त्वं कर्त्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्य्यः प्रदेयो वा पटश्चैत्रस्येति वत् चैत्रेणेत्यस्यापि साधुत्वात् । तादृशधात्वर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयो र्द्वयो र्बोधने तु न द्वयोरपि षष्ठी यथा नेतव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौ र्गोपेनेत्यादौ गन्तव्यं ग्राममनेनेत्यादौ च । तव्यानीयौ क्यप् च ण्यतौ यश्चैते कृत्यसंज्ञकाः ।

ननु स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्तृत्वस्य गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्मत्वस्य गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्तृत्वकर्म्मत्वयोः क्रियायां कथमन्वयः निष्ठाद्यन्यकृदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वाद्यन्वयं प्रति षष्ठ्यास्तत्त्वादत आह ।

द्वितीययेव कर्म्मत्वं कर्तृत्वं वा तृतीयया ।

षष्ठ्यापि बोध्यते भावक्तान्तधात्वर्थधर्म्मिणि ।

भावक्तान्तधातोरर्थे कर्म्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वान्वये द्वितीयादिवत् षष्ठ्यपि तत्त्वम् उभयथैव प्रयोगात् सर्व्वत्रैव कार्य्यतावच्छेदकसङ्कोचान्न व्यभिचारः ।

करणत्वादेरनुक्तताप्रयोजिकाः सुपः संक्षेपेणाह ।

तृतीया च चतुर्थी च पञ्चमी सप्तमी तथा ।

धात्वर्थे करणत्वादेर्बोधिकोत्सर्गतो मता ।

एतेन शताय वा परिक्रीणीतइत्यादौ चतुर्थ्याः सर्पिषा सर्पिषो वा पूर्णः फलेन फलस्य वा तृप्तइत्यादौ च षष्ठ्याः करणत्वे दास्यै दास्या वा सम्प्रयच्छते माषामित्यादौ च तृतीयायाः सम्प्रदानत्वे विधानादुक्तमुत्सर्गतइति ।

कारकार्थां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्व्वक्ति।

यत्सुपो यादृशार्थो न प्रकारीभूय भासते।

धात्वर्थे तादृगर्थे सा कारकान्यार्थसुब्भवेत्।

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाकइत्यादावपि सुबर्थसंख्या न धात्वर्थे प्रकारः परन्तु पचनादिस्वरूपे नामार्थइत्युक्तप्रायं समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं नहि ग्रामगतइत्यादौ धात्वर्थे कर्म्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुबर्थः प्रकारः अतएव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ ल्यबर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिविष्टस्य धातोरर्थे ल्यबर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् शलाकापरीत्यादौ समासनिविष्टस्य नाम्नोऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं न धातोरर्थे। न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादतिप्रसक्तिः उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात्। चैत्र व्रजेत्यादौ एकत्वादिसंख्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः तच्च क्रियाकरणाय वक्त्रभिप्रेतत्वं वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविशेष्यत्वं वा तथाच तादृशसम्बोध्यत्ववांश्चैत्रोऽनुमतव्रजनवानित्याकारस्तत्र बोधः संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात्। कश्चिन् तुष्टो व्रजेत्यादौ तु कश्चित्येव तुष्टस्याभेदो भासते नतु तुष्टे कश्चिग्ग: प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकएव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा कश्ची दण्डीत्यत्रेव कश्चिन् दण्डिन्नित्यत्रापि कश्चिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः तदुपयुक्तस्य नाम्नः समानविभक्तिकत्वस्याविशिष्टत्वात् कश्ची तुष्टो व्रजतु इतिवत् कश्चिन् दण्डी व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च। हे चैत्रेत्यादौ तु सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यम्। सुमित्रामात नैतत्ते विचित्रं चित्रयोधिनइत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपामर्थः

तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारादेशात्। धृतिः स्वाहेत्यादौ प्रथमादेश्चतुर्थ्यनादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः।

दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पन्थानमित्यादौ एनप्रत्ययान्तस्य योगे ग्रामस्यादूरदक्षिणदिशीत्याद्याकारिका धीः दक्षिणोत्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या इत्यनुशासनात्। तथागारं धनपपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गं इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि। वृक्षमभि प्रति पर्य्यनु वा द्योतते विद्युदित्यादावभ्यादेः कर्म्मप्रवचनीयस्य लक्षीकृत्येत्यर्थः तेन वृक्षं लक्षीकृत्याश्रित्य प्रकाशते विद्युदित्येवं वाक्यार्थइत्याश्रितत्वान्वयि निरूपितत्वमेव तत्र द्वितीयया बोध्यते। अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे वृक्षादेरन्वयधियं प्रत्येव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापेक्षिता प्राज्ञं प्रतिभोऽयमर्थः प्राज्ञं प्रतिभाय वर्त्तते इत्यादौ प्रतिभादेस्त्वरया स्फुरणमर्थः ननु प्रतेर्लक्षीकरणं उपसर्गत्वात्तो डस्य क्तो ल्यपश्च विधानानुपपत्तेः परन्तु प्रतिभादेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीययापि तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यनुशिष्टेः तेन प्राज्ञस्य या प्रतिभा झटितिस्फूर्त्तिस्तद्विषयतावानयमर्थइत्येवं तत्र बोधः। वृक्षं वृक्षमभि परि प्रत्यनु वा वायसा इति वीप्सास्थलेऽपि प्रतिवृक्षवृत्तयो वायसा इत्यर्थः। पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र इत्यत्र इत्थम्भूतार्थके रभ्यादिभिः पितरीत्थम्भूतश्चैत्रइत्यन्वयबोधः। यन्मां प्रति परि वा तद्देहीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया बोध्यते तेन योमदीयो भागस्तं देहीत्येवं तत्र बोधः। कारीरीमनु वृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात्। कारीरीनिष्ठहेतुताका वृष्टिरित्यर्थः। कारीरी यज्ञविशेषः। शूरमनुयुध्यन्ते दरिद्रमनुयाचते इत्यादौ च तस्य सहार्थत्वात् शूरेण सह युध्यन्ते इत्यादिरर्थः। उपार्ज्जुनं क्षत्रियाः अनु देवं दानवाइत्यादावुपानुभ्यां हीनबल-

स्याभिधानात् क्षत्रिया अर्ज्जुनादीनवला इत्याकारकस्तत्र बोधः। तदुक्तमभियुक्तैः। लक्षणवीप्सेत्थम्भावेष्वभिर्भागे परिप्रती। अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते। नरमधि गुणदोषयोश्चिन्ता निशार्द्धं वा पूजा समयमधि वा यस्तु पठतीत्यादिप्रयोगात् लक्ष्यीकृत्यार्थकस्याधिशब्दस्यापि योगे द्वितीयामिच्छन्ति। समया निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकं तेन तद्योगे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीपमित्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया बोध्यते। विद्यामृतेऽन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्यइत्यादौ ऋतेप्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्देशित्वं वार्थइति विद्यात्यन्ताभाववान्नरः शोच्यइत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगित्वम्। गगनामृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदोऽप्यर्थः तेन गगनाभिन्नद्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः। हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थे गर्हायां पुत्रविषयित्वम्। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सइत्यादौ स्वगतमेव कष्टं हाशब्देन बोध्यते नतु पित्रादिगतं पुत्रस्य धिक्कारइत्यादौ तु न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः किन्तु धिक्कारादिपदस्य। एवं पुत्रेण विनाकृतस्तेनइत्यादौ न विनेत्यस्यार्थे परन्तु विनाकृतपदस्य। विनाव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्यावपीच्छन्ति घटेन विना घटाद्विना इत्यपि प्रयुक्तेः। उपर्य्युपरि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरिनिपातस्य सन्निकृष्टोर्द्धभागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टोर्द्धभागे पताकेत्यर्थः। अधोऽधोमेघमम्भः अध्यधि शिखरं घनइत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः द्विरुपर्य्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः। सर्व्वेषां मद्यमग्नानामुपर्य्युपरि वर्त्तते। अधाता शरणं यातं यो ध्यधोऽधश्च दुर्गतिरित्यादौ द्विरुक्तस्योपर्य्यादेर्न सामीप्यमर्थः परन्त्वतिशयः। गृहमभितः पुरतरुणा इत्यत्रा-

भितःशब्दस्य खगडशोऽन्वया सर्व्वावच्छेदेनेत्यर्थः तदेकदेशे च सर्व्वस्मिन् गृहावयवत्वं द्वितीययानुभाव्यते। गृहं परितः सर्व्वत उभयतो वा इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः। नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद्वनं तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्य्यादा अभिविधिश्च क्रमेणार्थस्तेन नदी पर्य्यन्तं मत्पुरं गृहाभिव्याप्तं त्वद्वनमित्याकारस्तत्र बोधः तत्पर्य्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निकृष्टत्वं तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वम्। मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनुशिष्टेर्द्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते न मासाभिव्याप्तः स्वापः क्रोशाभिव्याप्तगतेः कर्म्मत्व मित्यादिकस्तत्र बोधः तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मासवृत्त्यधिकरणताव च्छेदकीभूतयावत्त्वपर्य्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वं वा क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्वपर्य्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्वव्यापकं वेति मन्तव्यम्।

अक्ष्णा काण इत्यत्र चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षुर्गोलकवान् काणः प्रसन्नान्धस्य काणत्वाभावात् गोलकार्थकाक्षिपदोत्तरतृतीयायास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः तत्राद्यं सम्बोध्यत्वमिव प्रकृत्यर्थविशेषणविधयान्वितं काणत्वैकदेशे च चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थनिरूपितं चरमं तथाच विकृतगोलकवृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्कइत्याकारस्तत्र बोधः पाणिनेरपि येनाङ्गविकारइति सूत्रस्योक्तार्थएव तात्पर्य्यात्। विकृतत्वन्तु विरूपत्वमयथासंस्थानवत्त्व पर्य्यवसितं कुत्सितेऽङ्गे इति कलापस्यैकवाक्यत्वात्। यद्वा स्वाधिष्ठान वृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यच्चक्षुर्विनाशस्तद्वान् सचक्षुष्कः काण पदस्यार्थस्तादृशे विनाशे अक्षिपदस्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते तथाच गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन

चक्षुःशून्यस्य चक्षुर्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्कइत्याकारस्तत्र बोधः विकारस्तु कनीनिकाद्यपगमरूपोग्राह्यः। पादेन खञ्ज इत्यत्र सहजसंस्थान शून्यचरणवान् खञ्जस्तथाच तत्रापुरक्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्वविशिष्टं यत्सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्य्यस्याश्रयीभूतचरणवानिति वा तत्र बोधः। श्रोत्रेण वधिरः कायेन वामनइत्यादावप्युक्तैव रीतिः अङ्गपदस्य प्रयत्नावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति। मुखेन त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्रइत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादिमत्तया मुखादिवैशिष्ट्यमवबुध्यते तदा विकारएव तृतीया नो चेद्वैशिष्ट्यमात्रे जटाभिस्तापस इत्यादितोजटाविशिष्टस्तापसइत्याद्यनुभवेन विशेषणेऽनुशिष्टतृतीयायावैशिष्ट्यवाचितायां पर्य्यवसितेः। वैशिष्ट्यञ्चात्र नाधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा मेयत्वेन घटइत्यपि प्रयोगापत्तेः परन्त्वतद्व्यावृत्तत्वं तथाच 'अजटव्यावृत्तिर्मांस्तापसइत्याकारस्तत्र फलितार्थः। इदन्तु बोध्यं प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं यदि वर्त्तमानतया प्रत्याय्यते तदेदं विशेषणत्वेन यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते यथा शिखया परिव्राजकोवर्त्तते इत्यादौ यथावा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यादौ।

पुत्रेण सहागतः सूपेन सार्द्धं भुक्तः चक्रेण शाकं दण्डेन जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वरूपं 'साहित्यं सहाद्यव्ययस्यार्थः तदेकदेशे च कर्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते तेन पुत्रवृत्तिकर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्म्मताकभोजनकालीनभोजनकर्म्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनदण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसम्प्रदानताक दानकालीनं मित्रसम्प्रदानताकं दानमित्याकारस्तत्र बोधः तुल्यवदेक

क्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्ययोरेकजातीयक्रिययोरन्वयित्वं समानकालीनत्वमित्यत्र तात्पर्य्यात् पुत्रेण सहागतइत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न कर्म्मत्वादिनान्वयिनी किन्तु निष्ठार्थकर्तृत्वेनेति पुत्रकर्म्मकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः । पुत्रेण सह गतं चैत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थएव कर्तृत्वे गतिक्रियान्विता । यत्तु पुत्रेण सहागतइत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकालीनत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीयालभ्यस्य पुत्रनिष्ठकर्तृत्वस्यान्वयादेव पुत्रकर्तृकगतेर्लाभादिति तन्न तृतीयार्थकर्तृत्वस्य धात्वर्थएव साकाङ्क्षत्वेन सहाद्यर्थे तदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्रइत्यादौ तु तात्पर्य्यवशात् पुत्रकर्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्तिकर्तृत्वं कदाचिच्च पुत्रकर्म्मकप्राप्तिकालीनमित्रकर्म्मकप्राप्तिकर्तृत्वं चैत्रस्य बुध्यते समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः कर्तृत्वइव कर्म्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादिकालीनत्वबोधने सहाद्यव्ययस्य सामर्थ्यप्रख्यवात् । नचान्यकर्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमत्यपि मैत्रे धनेन सहायं ग्रामं प्राप्तइतिप्रयोगापत्तिस्तस्य धनकर्म्मकप्राप्तिकालीनग्रामकर्म्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादितिवाच्यं घटत्वेन सह घटमवगाहते बुद्धिरित्यादौ क्वचित् कर्तृत्वावच्छिन्नायाः समानकर्म्मकत्वस्यैव सर्व्वत्र कर्म्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वस्यैव समानकर्तृकत्वस्यापि सहार्थे निवेश्यत्वात् । यत्तु स्वान्वयिकर्म्मत्वाद्यवच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्व्वत्र सहाद्यव्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वैककर्तृत्वोभयसम्बन्धेनैव समभिव्याहृतक्रियायामन्वयान्नोक्तदोषइति तत्तुच्छं शाकस्य भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसंम्बन्धेन सुधाकर्म्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाण्यापत्तेः वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छेद्य

प्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। पटः पटत्वेन सह भासते इत्यादौ पटत्व निष्ठविषयतायाः समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः विभिन्नज्ञानीयविषयतायां तादृशाप्रयोगात्। पुत्रेण सह गतिरित्यादौ कर्त्तृत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहारविरहेण शक्त्या पुत्रकर्त्तृकगति कालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्तादृशार्थे निरूढ़ लक्षणा पुत्रेण सह स्थूल इत्यादावपि समभिव्याहृतनामार्थतावच्छेदकी भूतस्थौल्यादिकालीनत्वे तथाच पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानि- त्याकारस्तत्र बोधः पत्न्या सहाग्निमादध्यादित्यादौ पत्नीकर्त्तृकस्या- ग्न्याधानस्याग्नीकत्वेन तत्समानकालीनत्वस्य प्रमापयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितं सहभावमात्रं तत्र सहस्यार्थः यथा घटेन सह पटवद्गृहमित्यादौ। एतेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यादिको विधिरपि व्याख्यातः। पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोगं तदर्थस्य प्रतीतेस्तृतीयायाएव तत्र कर्त्तृकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीन- त्वादिकमर्थस्तन्निविष्टे च कर्त्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेराधेयत्वे- नान्वयः।

धनेन कुलं दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य करणत्वस्याप्रती- तावपि हेतुत्वप्रत्ययादभिघातेन क्रियेत्यादौ करणत्वस्य बाधाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थस्तथाच धननिष्ठहेतुताकं कुल- मित्याकारस्तत्र बोधः। नच गोत्वं न धनेनेतिवत् कुलं न धनेनेत्यपि स्यात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं कुले धनस्य हेतुत्वं गवि द्विजस्य सम्प्र- दानत्वं पतने वृक्षस्यापादानत्वं वह्नौ धूमस्य ज्ञापकत्वं धने चैत्रस्य स्वामित्वं घटे भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्बन्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात् नहि कुलादिनिरूपितं हेतुत्वा- दिकमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते। धनादिनिष्ठहेतुत्वादेः

सम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तितायाश्चाप्यनुभावकत्वेनैकत्वेऽस्य दुष्कर-
त्वात् रूपनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पतनमिदं
वृक्षान्न तु गृहात् गमनमिदं ग्रामस्य न तु गृहस्येत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य
विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च तत्र पञ्च-
म्यादिलक्षितस्य विभागाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गौणत्वं न
धनेनेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणासत्त्वस्य धनादिनिष्ठहेतुतानिरूपक
त्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादिविहित तृती-
यादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थस्तथाच कुलं धनजन्यतावदित्याकार
एवास्तु तत्र बोधः। धूमेन वह्निरणुत्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु वह्न्यादे-
र्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादिनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्व
लक्षणां गौणमेव हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थस्तेन धूमनिष्ठं यत् ज्ञापकत्वं
तद्वान् वह्निरित्याकारस्तत्र बोधस्तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिविषयत्व
सम्बन्धेन ग्राह्यम्। नच धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानजनकत्वं बाधितं सिद्ध-
स्यानुमितावहेतुत्वादिवाच्यं वह्न्याद्यवगाहिनि स्वसाक्षात्कारे विषय
विधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्षघटकतया धूमादेर्जनकत्व
सम्भवात् धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानेऽणुत्वेनेत्यादौ च त्वादिप्रत्य-
यस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन ज्ञापकत्वमुक्तस्थले तृतीयया
बोध्यत इतितु चिन्तामणिकृतः। यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च
वह्न्यादेरपि धूमादिज्ञापकत्वमस्त्यतो वह्निना धूमवानित्यादेरपि
प्रामाण्यापत्तिस्तथापि तत्तदर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापक-
निष्ठैव स्वप्रतियोगिविषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेर-
न्वयबोधं प्रतिहेतुत्वात् धूमादेश्च वह्न्याद्यव्यापकत्वात् न तथा नच
धूमादेरपि द्रव्यत्वादिरूपेण वह्न्यादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं
धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमेन वह्निमेत्यादेर-
प्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या तेन वह्निनिष्ठज्ञापकत्वाभा-

तस्य तथा बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं धूमत्वादिविशिष्टे तृतीयार्थस्य वह्न्यादिव्यापकत्वस्य बोधने विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणवह्न्यादिमन्निष्ठाभावीयधूमत्वान्यधूमवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च द्वित्वावच्छिन्नाभावरूपायाश्च वह्न्यादिव्यापकतायाः संसर्गत्वेन घटादावेव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वान्निरुक्तप्रतियोगितादृयोरभावस्य साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः तेन व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नयोर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वयोर्वह्नौ सत्त्वेऽपि वह्निर्धूमेनेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः। यत्तु वह्न्यादिपदोत्तरयोस्तृतीयापञ्चम्योर्वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं वह्न्यादिव्याप्यत्वमेवार्थस्तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षत्वात् वह्निना धूम इत्यादिकोन योग्यः किन्तु वह्निना न धूम इत्यादिरेव वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नस्य वह्न्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात् इति तच्चिन्त्यं वह्निना न धूम इत्यादौ वह्न्यादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया भानेऽनुभवविरोधादिति दिक्।

धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थव्यापकत्वादिविशिष्टस्य च वह्न्यादेर्धूमादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन मतुबर्थे साकाङ्क्षत्वादयःपिण्डं धूमेन वह्निमदित्यादिकान प्रयोगः। दण्डाद्घटो धूमाद्वह्निरित्यादौ च हेतुतार्थिकायाः पञ्चम्या अप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः। घटेन शून्यो विधुरो रहित इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वाद्यन्वयि तृतीयार्थः। प्रकृत्या तापसः स्वभावेन सरल इत्यादौ प्रकृत्यादिपदं यावदाश्रयभाविधर्म्मपरं तृतीयार्थश्चाभेदस्तादात्म्यं वा प्रकृत्यादिभ्यश्चेति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानादेव

ज्ञानत्वाधिकरणयावत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकार्य्यत्ववानित्याकारकश्च बोधः । सुरथो नाम राजेत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यत्वादेकदेशे च शब्दे पुन स्तृतीयार्थेन संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादात्म्यस्यान्वय येन संज्ञातादात्म्यवत् सुरथशब्दवाच्यो राजेत्यर्थः । नामेत्यव्ययार्थः सम्भावनं तच्च सुरथेऽन्वितमिति कश्चित् । नाम्ना चन्द्रमुखीत्यादौ चान्वयेनापि नामपदेनोक्तदिशैवान्वयः । धान्येन धनं घटत्वेन साजात्यं वाजपेयेन यजनमित्यादावपि धनाद्यन्वयी धान्यादेरभेदश्च तृतीयार्थस्तत्र धूमेन वह्निरित्यादाविव ज्ञापकत्वं तथेत्यपि वदन्ति । आत्मा ज्ञानेनेत्यादौ ज्ञानपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्म्मवत्परतया तादृशधर्म्मस्यैव आत्मभेदस्यान्वयः स्वरूपत उपस्थिते ज्ञानत्वे तदन्वया योगात् । घटत्वेन ज्ञातत्वं प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं वा तृतीयार्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ भिन्नत्वे सति धर्म्म वत्त्वं तुल्यता तन्निविष्टे च भेदे तृतीयाद्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्म्मे चाधेयत्वस्यान्वयाच्चैत्रत्वावच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्म्मवानित्यर्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादावपि तथैवान्वयः । तुलोपमयो- र्योगे तृतीया नेष्यत इति पाणिनीयाः । तुलामधारोह शरद्गुनेन खेनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । गजेन तुल्यगमनोऽश्वस्य सदृशेक्षणः इत्यादौ तु गत्यादिकं तृतीयार्थः तेन गजगतितुल्यगतिमान् अश्वेक्षणतुल्येक्षणवानित्याकारकस्तत्र बोधः । भोगेषु प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ सप्तम्या इव भोगैः प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वमर्थस्तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं तत्र बोधः । पुष्ये पायसादित्यादौ पुष्यादितः कालार्थकतद्धितस्य लुपि ततः सप्तमीवत् पुष्येण पायसादित्यादा- वपि तादृशार्थकतृतीयया अधिकरणत्वं बोध्यते तथाच पुष्ययुक्तकाले पायसादिरित्येवं बोधः । पुष्पे रूपमित्यादौ रूपादेः पुष्पवृत्तित्वं

प्रतीयते न तु तदुत्कर्षापकृष्टत्वम् अतः पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादिकोऽपि प्रयोगः।

मन्यतेः कर्म्मणोऽप्राण्यादयुक्तैवापकृष्टता। नञ्बोध्यत्वात् द्वितीयाचतुर्थी प्राप्तिवर्ज्जितात् इति भाष्यकृतेर्मन्यतेरनुक्तकर्म्मणि यदवधिकापकृष्टत्वं नञा बोध्यं तत्र द्वितीयाचतुर्थ्यावपि प्रमाणं तेन न त्वा तृणं मन्ये इत्यादाविव न त्वा तृणाय मन्ये इत्यादावपि त्वां तृणादपकृष्टं मन्ये इत्यर्थः। प्राणिभिर्मर्य्यादया हीनोऽप्यप्रयोगैर्दुर्म्मतिरित्यादावसमस्तस्यापि नञोऽपकर्षप्रत्यायकत्वात्। न त्वं कीटोऽमतो मयेत्यादौ मन्यतेः कर्म्मापि त्वदादिकं नानुक्तम्। आरजं न द्विजं मन्ये इत्यादौ आरजादेर्द्विजात्यपकृष्टत्वं नानुक्तमबाधितत्वात्। न नावं मन्यतेः योऽन्नं न काकं मन्यते शुकम्। नान्नं स मन्यते सर्पिर्न शृगालं स मानुषमित्यादौ तु नावाद्यः प्राणिन एव नौकाकान्नशृगालानां प्राणित्वं शाब्दिककृतेः। न द्वयाय युवां मन्ये न त्वा तृणाभ्यां मन्ये इत्यादिकस्तु न प्रयोगः। भेदस्येवापकर्षस्याप्यसमस्तनञा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनस्य तन्त्रत्वात्। सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्म्मण्यनुक्तके। द्वितीयाचतुर्थ्यावपि बोध्यते बाधितं यदीत्यापिशलेर्मतं तेन तृणाय त्वा मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते इत्यर्थः। तन्मतएव तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थदिति भट्टिः। प्रथमं युद्धम्।

पुष्पमिदं विप्राय नम इत्यस्य विप्रोद्देश्यकमत्कर्त्तृकत्यागस्य कर्म्मेदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मत्कर्त्तृकत्यागे बोध्यते मत्कर्त्तृत्वस्य च विप्रादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः ब्राह्मणोद्देश्यकस्य च मदादिनामस्य मत्कर्त्तृकत्वे प्रमाणाभावात् गोभ्यस्तृणाय नम इत्यादिकोऽप्रयोगः। प्रापञ्चोभ्यः नमो नित्यमित्यादौ तु नमःपदार्थोऽनतिरेकेति तत्र विषयत्वं

चतुर्थ्या बोध्यते। पुष्पमिदं परमात्मने नमइत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवान्न तत्प्रीत्युद्देश्यकत्वाप्रसिद्धिः। स्वत्वकरणकोहविस्त्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः तेनेदं पित्रे स्वधा अग्नये स्वाहेत्यादौ पित्रुद्देश्यकस्य स्वधापदकरणकस्य हविस्त्यागस्य कर्म्मेदमित्याकारकः तत्र पैतृके त्यागे स्वाहादेर्दैविके च स्वधादेर्न करणत्वं तद्ग्राहकप्रमाणाभावादतः पित्रे स्वाहा अग्नये स्वधेत्यादिकोन प्रयोगः। वषडिन्द्रायेत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः। स्वस्ति प्रजाभ्यइत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशलमित्यर्थः स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्यइतिवत् स्वस्त्यस्तु प्रजाना मित्यपि प्रमाणम् आशास्यैर्धनकुशलायुष्यार्थैर्योगे चतुर्थी वेति भागुरिस्मृतेरित्यपि वदन्ति। चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित इव चैत्राय सुखं मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधात्तत्राप्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः। सुखायालं समर्थं योग्यं वा भोजन मित्यादावलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्ये सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या बोध्यते अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवालंपदस्यार्थो नतु सामर्थ्यम्। यूपाय दारु रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्वरूपं तादर्थ्यमेव दार्व्वादौ पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ भावकृदन्तात् तुमर्थे चतुर्थ्यनुशिष्टेः। अतएव परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे पक्तुं व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिकोन प्रयोगः। समानकर्त्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् पटाय व्रजतीत्यादौ च पटादेर्भावकृदन्तानुपस्थाप्यत्वान्न तदिच्छाधीनत्वादेर्व्रजनादावगमः तुमइव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थएव स्वार्थं साकाङ्क्षत्वाच्च पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थाल्यादौ फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्त्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थकत्वानुरोधात्तत्र फलकर्म्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्तरचतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते रीतिरन्यैव।